

УДК 340.134

Ж. О. Дзейко, кандидат юридичних наук, доцент, докторант,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра теорії та історії держави і права,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01017, Україна

СТРУКТУРА КОДЕКСІВ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті аналізуються проблеми структури кодексів. Основний акцент зроблено на дослідженні таких найважливіших характеристик структури кодексів, як системна будова елементів текстів кодексів та їх логічна будова.

Ключові слова: структура закону, структура кодексів, законодавча техніка, правила і засоби законодавчої техніки.

Дослідження проблем структури кодексів має істотне наукове значення, адже його результати дозволяють більш ґрунтовно оволодіти науковими підходами до розуміння структури законів та вимог до їх створення, а також практичне призначення, оскільки існує необхідність в удосконаленні практики здійснення систематизації законів, більш ефективному застосуванні правил і засобів законодавчої техніки для вироблення їх структури.

У новітньому вітчизняному та зарубіжному правознавстві проблеми структури кодексів досліджуються здебільшого представниками галузевих юридичних наук в аспекті вироблення структури конкретних нормативно-правових актів. Активно досліджуються проблеми створення структури кодексів в історико-правовій площині. У загальнотеоретичному аспекті прямо чи опосередковано аналізуються лише окремі аспекти створення структури кодексів у площині дотримання вимог до створення законів, правил і засобів законодавчої техніки, які використовуються для розробки структури кодексів і ін., що підтверджують праці: В. Головченка, Д. Керімова, В. Ковальського, І. Козінцева, А. Ткачука, А. Шуліми, Г. Чернобель і інших науковців. Однак не усі аспекти цієї проблеми достатньо повно висвітлені у літературі, адже на загальнотеоретичному рівні специфіка структури кодексів, а також правила і засоби законодавчої техніки, які використовуються для створення їхньої структури потребують більш глибокого, системного і комплексного дослідження. Крім того, необхідність подальшого наукового опрацювання структури кодексів зумовлюють: необхідність радикального переосмислення існуючих підходів до формування системи законодавства, вироблення структури законів, у тому числі кодифікованих, та розробки нових, які спрямовані на інтеграцію України до європейського правового простору, конкретизацію норм і принципів Конституції України, забезпечення прав і свобод людини і ін.

Метою цього дослідження є здійснення загальної характеристики структури кодексів, при цьому акцентуючи увагу на структурному поділі Кримінального кодексу України, Цивільного кодексу України і інших кодексів.

Багатоманітність підходів до розуміння структури кодексів характеризують її як багатоаспектне явище, які залежать від розуміння понять закону та його структури, кодексу, законодавчої техніки та її правил і засобів і ін.

Слід зазначити, що структура закону, у тому числі кодифікованого, взаємозв'язана із його реквізитами, які вказують на формальні властивості та юридичну силу акту, однак не характеризують його зміст. Особливістю реквізитів кодексу є те, що вказівка про його вид (тобто кодекс) включається до найменування акту.

Структура закону, у тому числі кодифікованого — це система впорядкованих та взаємозв'язаних один із одним елементів закону, які створюють певну цілісність, зумовлену його змістом. Специфіка структури кодексів, як правило, зумовлена великим об'ємом існуючого нормативного матеріалу, який зазнає систематизації, поділом системи законодавства і системи права на складові, необхідністю для законодавця врегулювати найбільш важливі сфери суспільних відносин з метою досягнення більшої стабільності правового регулювання і іншими чинниками.

Логічна структура кодексу, яка розкриває його зміст і сприяє послідовному, непротиворічному, повному викладу норм права в цьому акті, зовні виражається через системну побудову елементів його тексту, що може включати такі елементи: найменування; преамбулу; основну частину, яка може бути поділена на книги, частини, розділи, глави, статті, частини статей і ін.; прикінцеві положення; перехідні положення і ін.

Назва кодексу — це найменування кодексу, яке відображає предмет його регулювання. Призначення преамбули кодексу — визначення завдань і мотивації його прийняття. У сучасному вітчизняному законодавстві преамбула, як правило, не включається до структури кодексу, а його завдання формулюються у перших статтях акту (на відміну від більшості звичайних законів). Основна частина кодексу може містити наступні складові: книги, частини, розділи, глави, статті, частини статей, пункти і абзаци частин статей і ін.; прикінцеві положення; перехідні положення і інші елементи. В цілому, як правило, розподіл основної частини кодексу на структурні елементи ґрунтується на використанні структурних одиниць більш високого ступеня узагальнення лише тоді, коли законодавець використав структурні одиниці меншого ступеня узагальнення. Так, глави у складі розділів кодексів, як правило, містять норми, які врегульовують той чи інший конкретний аспект суспільних відносин, яким присвячені розділи. Стаття кодексу — основна складова його структури, у якій закріплюються норми права. Статті кодексу можуть поділятися на частини, у яких також формулюються норми права. Частини статей кодексу, в свою чергу, можуть поділятися на абзаци та пункти, в яких конкретизуються норми частин статей кодексу і ін. У кодексах досить активно застосовуються примітки до окремої статті чи до кількох статей акту із ціллю роз'яснення термінів, які використовуються в них і можуть містити їх кількісні і якісні характеристики (як у Кримінальному кодексі України — далі КК України і ін. актах). До структури кодексів часто включаються прикінцеві, а також перехідні положення, що сприяє їх більш ефективній реалізації. Позитивним є закріплення у прикінцевих положеннях кодексів переліку актів, які втрачають чинність у зв'язку із їх прийняттям.

Додатки до кодексу, які можуть розроблятися у необхідних випадках, сприяють його більш ефективному застосуванню. Як правило, вони мають таку саму юридичну силу, яку має “супроводжуваний” ними кодифікований закон, підтвердженням чого є їх змістовна єдність із цим законом, вказівка про їх наявність в тексті закону, використання додатків у правозастосовній практиці (це, стосується, зокрема, “Переліку майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком”, який є додатком до КК України).

Розглянемо окремі підходи до формування структури кодексів України. Традиційним в Україні є поділ кодексів на загальну та особливу частини. Виділення у складі кодексів загальної частини, у якій містяться положення, спільні для усіх чи переважної більшості норм права, закріплених у тому чи іншому кодексі, сприяє уникненню повторів у тексті акту, слугує підставою для виокремлення певних загальних принципів та положень, які допомагають законодавцям відповісти на

питання про доцільність включення до особливої частини кодексу відповідних спеціальних норм.

Так, КК України складається із Загальної та Особливої частин, які, в свою чергу, поділені на розділи, статті, частини статей та примітки до статей. Щодо поділу КК України на Загальну та Особливу частини, то видається слушною позиція учених — представників науки кримінального права (В. Навроцького, З. Тростюк і ін.), які вважають, що назви частин Кримінального кодексу “не в повній мірі відображають зміст норм, які містяться в них” [1, с. 46] і пропонують застосовувати більш точні назви: “Загальні положення про злочини, осіб, які підлягають кримінальній відповідальності, покарання, його призначення та інші наслідки вчинення злочинів” та “Окремі види злочинів та відповідальність за них” [2, с. 62].

Щодо поділу Особливої частини Кодексу, то “на першому місці в системі Особливої частини КК розміщено розділ “Злочини проти основ національної безпеки”, що передбачає низку суспільно небезпечних діянь, які посягають на загальнонаціональні інтереси” [3, с. 8; 4, с. 101]. Це відповідає принципам Конституції України, адже саме національна безпека спрямована на захист життєво значущих інтересів особи, а також суспільства і держави від зовнішньої і внутрішньої загрози.

Видається не досить коректним застосування поділу тексту Загальної та Особливої частин Кримінального кодексу України на розділи без поділу їх на глави, оскільки, спираючись на розуміння терміну “глава” як “розділу книги, статті, що позначається нумерацією або окремим заголовком” [5, с. 184], зарубіжний досвід законопроекування [6], доцільно виділяти розділи у законах лише у випадку, якщо вони містять поділ на глави, що має місце у Кримінальному кодексі Російської Федерації [7], Кримінальному кодексі Грузії [8] і ін. Доцільним є поділ Кримінального кодексу України на глави за видовими об’єктами. Так, розділ II Особливої частини КК України (“Злочини проти життя та здоров’я особи”) можна поділити на такі глави: Глава 1. Злочини проти життя; Глава 2. Злочини проти здоров’я; Глава 3. Злочини проти особистої безпеки; Глава 4. Злочини у сфері здійснення лікарської діяльності. Розділ VII Особливої частини кодексу можна поділити на п’ять глав і ін. Потребують удосконалення також формулювання назв складових кодексу, у тому числі його розділів та статей. Так, як слушно зазначає П. Андрушко, розділ III кодексу має назву “Злочини проти волі, честі та гідності особи”, яка ширша за його зміст [9, с. 26]. Назва розділу II Особливої частини кодексу, навпаки, вужча за його зміст і ін. У зв’язку із цим, актуальним є твердження В. Навроцького, який зазначає, що при формулюванні назв розділів Особливої частини кодексу перевагу слід віддати назвам, які “містять вказівку на цінності, блага, яким заподіюють шкоди злочини” [1, с. 49].

Отже, структура Кримінального кодексу України характеризується наявністю ряду недоліків, зумовлених помилками при застосуванні правил і засобів законодавчої техніки, однак навряд чи доцільним є невідкладне внесення радикальних змін до нього.

Структурний поділ Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. ґрунтується на використанні при його створенні нормопроектувальниками здебільшого пандектної системи, враховуючи сучасний стан приватно-правових відносин.

Книги Цивільного кодексу України об’єднують норми права, які складають підгалузі права або найбільш великі інститути права чи кілька подібних інститутів (особисті немайнові права фізичної особи, право власності та інші речові права, право інтелектуальної власності, зобов’язальне право, спадкове право і ін.).

Виходячи із змісту Конституції України (норм статей 1, 3 та інших), схвальним є розміщення у Цивільному кодексі Книги, у якій регулюються особисті немайнові права фізичної особи відразу після Загальних положень Цивільного кодексу.

Виходячи із змісту відносин, що регулюються цивільним законодавством, стає очевидним, що поряд із особистими немайновими, майнові відносини є переваж-

ними для цивільного законодавства. Видається, що саме тому норми, що створюють право власності та інші речові права розміщені відразу за нормами, які закріплюють особисті немайнові права фізичної особи.

Право інтелектуальної власності, так само, як і право власності та інші речові права, є абсолютним правом, а об'єкти права інтелектуальної власності є одним із видів об'єктів цивільних прав, і саме тому норми, які закріплюють право інтелектуальної власності, розташовані поряд із нормами, які визначають право власності та інші речові права.

Зобов'язальне право, яке ґрунтується на понятті зобов'язання як правовідношення (ст. 509 Цивільного кодексу України), тобто як втілення норм цивільного права у життя, логічно слідує за нормами кодексу, які закріплюють норми попередніх книг кодексу.

Правила Книги шостої Цивільного кодексу регулюють відносини спадкування.

Завершують структурну побудову Цивільного кодексу України “Прикінцеві та перехідні положення”.

Питання включення норм сімейного права до Цивільного кодексу України (щодо виокремлення книги у структурі цього кодексу) викликало бурхливі дискусії при його розробці. Прихильники створення окремого Сімейного кодексу стверджували, що для сімейних відносин характерний “елемент публічності” [10, с. 41], прибічники ж включення норм сімейного права до Цивільного кодексу свої позиції обґрунтовували тим, що хоча у цих відносинах “наявні імперативні елементи..., не так диспозитивний, як дозвільний метод регулювання”, однак що стосується “предмету регулювання, то... сімейні відносини впливають із положень загальної частини Цивільного кодексу” [11, с. 29]. Результати цієї дискусії виявилися у створенні двох актів — Цивільного кодексу України та Сімейного кодексу України.

Пропозиції щодо необхідності включення до Цивільного кодексу України книги, яка містила б норми міжнародного приватного права [12, с. 23] не були реалізовані, адже, як зазначає Г. Федияк, кодифікація норм міжнародного приватного права охопить лише “певну частину правової матерії” [13, с. 115]. На сьогодні прийнятий Закон України “Про міжнародне приватне право” від 23 червня 2005 р. № 2709-IV, який регулює відносини у зазначеній сфері суспільного життя.

Окремого подальшого розгляду потребує проблема співвідношення Цивільного і Господарського кодексів, у тому числі з точки зору їх структури, яка є відображенням змісту цих кодексів.

Книги Цивільного кодексу поділяються на розділи чи глави. Розділи об'єднують норми права, які входять до дещо менших за об'ємом нормативного матеріалу (ніж тих, які входять до книг) інститутів права чи кількох подібних інститутів права (окремі види зобов'язань, об'єкти цивільних прав і т. ін.). У зв'язку із цим, слід зазначити, що слушною була пропозиція В. Луць (яка не була реалізована) про необхідність розташування розділу, який містить норми про загальні положення про договір перед загальними положеннями про зобов'язання, оскільки договір є підставою виникнення, зміни чи припинення зобов'язань [14, с. 78].

Підрозділи — складові частини найбільш великих розділів (наприклад, норми підрозділів розділу III книги п'ятої фактично об'єднані в інститути зобов'язального права — це договірні і недоговірні зобов'язання), які, як і розділи, поділяються на глави. Можна підкреслити, що підрозділ 2 розділу II (“Юридична особа”) є яскравим виявом продуманого наукового підходу щодо поділу юридичних осіб (публічного і приватного права [15, с. 25 — 26]), що відобразилося у його структурі.

Книги друга, четверта та шоста поділені безпосередньо на глави, що зумовлено високим ступенем подібності, схожості правового регулювання суспільних відносин, передбачених ними. Так, Книга четверта Цивільного кодексу регулює відносини у сферах авторського права, суміжних прав та права промислової власності. Тим не менш, як слушно зазначив О. А. Підопригора, їх норми мають спільні риси:

“ідеться про результати творчої (інтелектуальної) діяльності”, кожен з видів творчої діяльності “має завершуватись певним об’єктивованим результатом” і ін. [16, с. 62 — 63]. Видається, що саме тому ця Книга поділена безпосередньо на глави: починаючи із загальних положень про право інтелектуальної власності та продовжуючи викладом окремих його видів (в залежності від об’єкта права інтелектуальної власності).

Глави розділів та підрозділів містять норми, які детально регулюють конкретні однорідні суспільні відносини, що складають, як правило, певні інститути права. Так, у главі 54 підрозділу 1 розділу III Книги п’ятої Цивільного кодексу норми права згруповані за подібністю правового регулювання: роздрібна купівля-продаж, поставка, контракція сільськогосподарської продукції та ін., тобто регулюють найбільш однорідні договори. Глави розділів та підрозділів поділені на параграфи. Норми права, що закріплені у параграфах глав, створюють субінститути права. Статті кодексу поділені на частини, які, в свою чергу, розділяються на абзаци чи (та) пункти.

Книги, розділи, підрозділи, глави, параграфи та статті позначаються нумерацією та заголовками, частини статей та пункти — нумерацією, абзаци — відступом управо на початку рядка. Тим не менш, мають місце відступи від однотипної схеми нумерації пунктів: як правило, вони нумеруються арабськими цифрами та дужкою справа, однак у ч. 1 ст. 449 вони позначені буквами в алфавітному порядку; у ч. 1 ст. 420 та ч. 1 ст. 961 Цивільного кодексу переліки створені у формі абзців, а не пунктів. Нумерація книг, глав та статей є наскрізною, на відміну від нумерації розділів, підрозділів та параграфів.

В цілому, структура Цивільного кодексу України ґрунтується на засадах приватного права та переважному використанні законодавцем при його створенні пандектної системи.

Специфіка Кодексу України про адміністративні правопорушення полягає в тому, що у ньому системно упорядковано норми права як матеріального, так і процесуального.

В цілому, в сучасній Україні продовжує складатися ґрунтовна практика структування кодексів, однак, необхідними заходами у цій царині є подальша уніфікація та закріплення правил і засобів побудови структури законів, у тому числі кодифікованих, саме на рівні законів. Адже позитивним прикладом є спроба закріплення у ст. 29 закону Республіки Білорусь “Про нормативні правові акти Республіки Білорусь” від 10 січня 2000 р. № 361-3 особливостей структури кодифікованого нормативного правового акту [17]. Це, зокрема, сприятиме виробленню єдиних підходів до поділу текстів кодифікованих актів на частини. Також важливе значення має розробка уніфікованих підходів до позначення елементів статей кодексів. Так, частини статті (незалежно від їх кількості) раціонально позначати арабськими цифрами з крапкою, пункти — арабськими цифрами з дужкою, абзаци — відступом управо на початку першого рядка і ін.

Таким чином, розглянувши структуру кодексів, приходимо до наступних висновків.

Структура кодексу взаємозв’язана із його реквізитами, які вказують на формальні властивості та юридичну силу акту. Особливістю реквізитів кодексу є те, що вказівка про його вид (тобто кодекс) включається до найменування акту.

Структура кодексу — це система впорядкованих та взаємозв’язаних один із одним його елементів, які створюють певну цілісність, зумовлену його змістом. Специфіка структури кодексів зумовлена великим об’ємом існуючого нормативного матеріалу, який зазнає систематизації, поділом системи законодавства і системи права на складові, необхідністю для законодавця врегулювати найбільш важливі сфери суспільних відносин з метою досягнення більшої стабільності правового регулювання і ін.

Логічна структура кодексу, яка розкриває його зміст і сприяє послідовному, непротивічному, повному викладу норм права в кодексі, зовні виражається через системну побудову елементів його тексту, що може включати такі елементи: найменування; преамбулу; основну частину, яка може бути поділена на книги, частини, розділи, глави, статті, частини статей і ін.; прикінцеві положення; перехідні положення і ін.

Традиційним в Україні є поділ кодексів на загальну та особливу частини. Так, КК України складається із Загальної та Особливої частин. Щодо поділу Особливої частини КК України, то її статті об'єднані у блоки в порядку, що відповідає принципам Конституції України. Не досить коректним є застосування поділу тексту Загальної та Особливої частин КК України на розділи без поділу їх на глави. Доцільним видається поділ кодексу на глави за видовими об'єктами. Потребують удосконалення також формулювання назв складових кодексу, у тому числі його розділів та статей.

Структурний поділ Цивільного кодексу України ґрунтується на використанні при його створенні нормопроектувальниками здебільшого пандектної системи, враховуючи сучасний стан приватно-правових відносин. Книги Цивільного кодексу України об'єднують норми права, які складають підгалузі права або найбільш великі інститути права чи кілька подібних інститутів. Книги Цивільного кодексу поділяються на розділи чи глави. Розділи об'єднують норми права, які входять до дещо менших за об'ємом нормативного матеріалу (ніж тих, які входять до книг) інститутів права чи кількох подібних інститутів права. Підрозділи — складові частини найбільш великих розділів, як і розділи, поділяються на глави. Книги друга, четверта та шоста поділені безпосередньо на глави, що зумовлено високим ступенем подібності, схожості правового регулювання суспільних відносин, передбачених ними. Глави розділів та підрозділів містять норми, які детально регулюють конкретні однорідні суспільні відносини, що складають, як правило, певні інститути права. Глави розділів та підрозділів поділені на параграфи. Норми права, що закріплені у параграфах глав, створюють субінститути права. Статті кодексу поділені на частини, які, в свою чергу, розділяються на абзаци чи (та) пункти. Книги, розділи, підрозділи, глави, параграфи та статті позначаються нумерацією та заголовками, частини статей та пункти — нумерацією, абзаци — відступом управо на початку рядка. Нумерація книг, глав та статей є наскрізною, на відміну від нумерації розділів, підрозділів та параграфів. В цілому, структура Цивільного кодексу України ґрунтується на засадах приватного права.

Специфіка Кодексу України про адміністративні правопорушення полягає в тому, що у ньому системно упорядковано норми права як матеріального, так і процесуального.

В цілому, в сучасній Україні продовжує складатися ґрунтовна практика структурування кодексів, однак, необхідними заходами у цій царині є подальша уніфікація та закріплення правил і засобів побудови структури законів, у тому числі кодифікованих, саме на рівні законів.

Подальші дослідження структури кодексів полягають у більш глибокому вивченні її певних елементів, застосування правил і засобів законодавчої техніки при створенні структури різних видів законів.

Література:

1. Навроцький В. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). — К.: Атіка, 2001. — 272 с.
2. Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: Монографія. — К.: Атіка, 2003. — 144 с.
3. Стаиш В. В. Загальна характеристика нового Кримінального кодексу України // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. між нар. наук. — практ.

конф. [Харків] 25 — 26 жовт. 2001 р. / Редкол.: Сташич В. В. (голов. ред.) та ін. — К. — Х.: “Юрінком Інтер”, 2002. — С. 5 — 10.

4. Борисов В. І. Загальна характеристика Особливої частини нового Кримінального кодексу України // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. між нар. наук. — практ. конф. [Харків] 25 — 26 жовт. 2001 р. / Редкол.: Сташич В. В. (голов. ред.) та ін. — К. — Х.: “Юрінком Інтер”, 2002. — С. 99 — 104.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. — 1440 с.

6. Принципы законодательной техники. Постановление № 147 Совета Министров Республики Польша от 5. 11. 1991 // “Монитор Польский” от 16. 12. 1991 г. № 44, поз. 310.

7. Уголовный кодекс Российской Федерации. — М.: ТК Велби, 2005. — 192 с.

8. Уголовный кодекс Грузии / Науч. ред. З. К. Бигвава. — Спб.: Изд-во “Юридический центр Пресс”, 2002. — 409 с.

9. Андрушко П. П. Законодавча техніка Кримінального кодексу України 2001 року та її вплив на тлумачення його норм // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. між нар. наук. — практ. конф. [Харків] 25 — 26 жовт. 2001 р. / Редкол.: Сташич В. В. (голов. ред.) та ін. — К. — Х.: “Юрінком Інтер”, 2002. — С. 24 — 30.

10. Ромовська З. Основні новели проекту нового Цивільного кодексу // Українське право. — 1997, № 3. — С. 41 — 42.

11. Шевченко Я. Основні новели проекту нового Цивільного кодексу // Українське право. — 1997, № 3. — С. 27 — 29.

12. Довгерт А. Концепція кодифікації приватного (цивільного) права // Українське право. — 1997, № 3. — С. 17 — 23.

13. Фединяк Г. Норми міжнародного приватного права в новому Цивільному кодексі України // Українське право. — 1997, № 3. — С. 115 — 116.

14. Луць В. Кодифікація договірних права (за проектом нового Цивільного кодексу України) // Українське право. — 1997, № 1. — С. 77 — 94.

15. Кузнєцова Н. Основні новели проекту нового Цивільного кодексу // Українське право. — 1997, № 3. — С. 24 — 27.

16. Підпригора О. А. Проблеми кодифікації законодавства про інтелектуальну власність // Українське право. — 1997, № 1. — С. 61 — 70.

17. Закон Республики Беларусь “О нормативных правовых актах Республики Беларусь” 10. 01. 2000 г. № 361-3.

Ж. А. Дзейко, кандидат юридических наук, доцент, докторант,

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
кафедра теории и истории государства и права,
ул. Владимирская, 60, г. Киев, 01017, Украина

СТРУКТУРА КОДЕКСОВ: ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются проблемы структуры кодексов. Основной акцент сделан на исследовании таких наиболее важных характеристик структуры кодексов, как системное строение элементов текстов кодексов и их логическое построение.

Ключевые слова: структура закона, структура кодексов, законодательная техника, правила и средства законодательной техники.

Колонтитул: Ж. О. Дзейко. Структура кодексів